

ІНСТИТУЦІЙНІ ЧИННИКИ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Розробка шляхів та механізмів підвищення конкурентоспроможності економіки України є одним з основних завдань, що поставлені перед сучасною вітчизняною наукою. Його розв'язання неможливе без урахування сучасних тенденцій розвитку світової економіки та суспільства й останніх надбань західних науковців. Основною тенденцією, що обумовлює розвиток світової економіки, є підвищення рівня інтелектуалізації праці та поступове становлення "економіки знань".

Найбільш відомою теорією, що описує особливості світової конкуренції, є "Теорія конкурентних переваг", засновником та ідеологом якої є М. Портер. Зважаючи на них, досягнення високого рівня конкурентоспроможності української економіки неможливе у найближчій перспективі без серйозних інституційних змін у суспільстві. Їх суть має зводитись до змін у свідомості людей щодо ролі освіти, науки, інформаційних технологій та знань. Останні треба розуміти як рушій підвищення добробуту та рівня життя.

Найбільш відомими дослідниками теорії економіки знань у світі стали Д. Белл, А. Тоффлер, Ф. Фукуяма, С. Сакайя, В. Іноземцев. В Україні цим питанням приділяють увагу у своїх працях такі науковці, як В. Геєць, А. Гальчинський, В. Семиноженко, Б. Кваснюк.

Авторами неінституціональної теорії людського капіталу, яка безпосередньо стосується предмета нашого дослідження, були С. Тінберген, Т. Шульц, Г. Беккер. В Україні цим питанням приділяли увагу такі вчені, як С. Мочерний, М. Долішній, Л. Семів. У Росії проблему впливу суспільних інститутів на економічний розвиток досліджували А. Олейник та О. Сухарев.

Однак, незважаючи на численні розробки українських науковців, і надалі залишаються нерозв'язаними як на теоретичному, так і на прикладному рівнях питання інституційного характеру, що стримують зростання конкурентоспроможності економіки.

Метою статті є розробка адекватних сучасним світовим тенденціям напрямів інституційних змін в українському суспільстві, спрямованих на сприяння підвищенню рівня конкурентоспроможності економіки.

На сучасному етапі розвитку світової економіки саме ефективно застосовані знання визначають конкурентоспроможність економічних агентів, що у подальшому підвищить її конкурентоспроможність. Відповідно, найбільш адекватним сучасним реаліям є визначення сучасного етапу розвитку економіки як "економіка знань".

Під економікою знань (знанневою економікою, економікою,

економікою, основою на знаннях) сучасні провідні науковці переважно розуміють економіку, у якій домінуючим фактором є процеси накопичення та використання знань; спеціалізовані (наукові) знання, як і повсякденні, стають найважливішим ресурсом, який разом із працею, капіталом та природними ресурсами забезпечує зростання та конкурентоспроможність економічної системи. В економіці знань, на думку В. Гейця, визначаючим є інтелектуальний потенціал суспільства, на який воно спирається і який є сукупністю щоденних та спеціалізованих знань [1].

Під інтелектуалізацією економіки доцільно розуміти процес накопичення у суспільстві знань і вмій їх застосовувати, що, як правило, сприяє підвищенню конкурентоспроможності й ефективності роботи економіки.

Згідно із теорією конкурентних переваг визначальною довгостроковою конкурентною перевагою є створені ресурси високого рівня спеціалізації. Основним із цих ресурсів є кваліфіковані працівники, рівень кваліфікації яких визначається наявністю у них спеціалізованих знань [2].

Відповідно, саме здатність нації створювати, поширювати та застосовувати знання є основою її конкурентної переваги над іншими націями.

Актуальність цього питання в Україні посилюється, оскільки:

1. Вітчизняна економіка суттєво відстає за рівнем розвитку від західних країн (що обумовлюється, у тому числі, різницею у рівні спеціалізації ресурсів).

2. Одним із наслідків глобалізації є так зване збагачення більш розвинених країн на фоні та за рахунок менш розвинених.

Усе це вимагає застосування в Україні політики випереджаючого розвитку. Тобто недоцільно проходити всі ті самі етапи, які пройшли більш розвинені країни. Потрібно виробити шлях, який дозволить за відносно короткий період часу одержати конкурентні переваги на світових ринках для вітчизняних виробників. Основою цього шляху має стати орієнтація на майбутні тенденції розвитку міжнародних ринків, а напрямом для нього має стати розвиток сфери науки та освіти. Тут доцільно навести вислів класика світового менеджменту П. Друкера: “У сучасному світі конкуренції, для того щоб лишатися на місці, потрібно бігти, а для того щоб рухатись уперед, потрібно бігти удвічі швидше” [3].

Прикладів успішної реалізації такої політики у світі є чимало. Можна навести досвід Фінляндії у сфері високих технологій, країни, яка ніколи не була світовим лідером у сфері електроніки. Відзначимо швидкий шлях розвитку економіки, яким пройшли країни Південної Азії. Поеднує їх один важливий факт: Фінляндія та країни Південної Азії здійснили прорив у сфері високих технологій. Пояснити це можна тим, що це відносно нова сфера, в яку не ризикували вкладати достатні кошти світові лідери. Саме це дало змогу невеликим фірмам зі згаданих країн вирватись у світові лідери.

Однак для здійснення такого прориву потрібні передумови. Зокрема, треба мати: фінансові ресурси (країни Південної Азії залучили їх переважно у зарубіжних інвесторів, фірми Фінляндії одержали суттєву державну допомогу), інформаційну інфраструктуру, потрібну для створення та передачі знань, і людей, готових до створення нових знань, конкурентної боротьби. Щодо останнього фактору, то тут принципово

важливу роль відіграють інституційні чинники.

На жаль, у країнах экс-соціалістичного табору залишилися інститути, які не дають конкурентних переваг на міжнародних ринках. Закладена роками відсутність матеріального, а часто і морального зацікавлення в успіху установи, де вони працювали, планова економіка та відсутність прийнятої у світі етики ведення бізнесу не сприяють становленню конкурентоспроможної економіки.

Наразі в Україні рушійною силою бізнесу, переважно, є одержання високого рівня прибутку. Тоді як у США, Європі, розвинених країнах Азії метою діяльності фірм та корпорацій є задоволення потреб суспільства, унаслідок яких вони й виникли. Основою конкурентоспроможності є інвестиції в людей та інновації. Лише потім серед цілей значиться прибуток, мінімально необхідний рівень якого дозволяє фірмі сплачувати дохід на залучений капітал і дивіденди своїм власникам.

Як показали результати дослідження окремих галузей економіки [4], основою їх конкурентоспроможності є здатність залучати молодих перспективних людей – випускників ВНЗ, які у подальшому будуть розвивати конкурентні переваги галузі на світових ринках.

За теорією людського капіталу саме інвестиції в освіту та навчання визнаються найбільш рентабельними. Із позицій нашого дослідження можна зробити висновок, що доцільно розвивати сфери освіти й науки. Це у подальшому створить передумови для нарощення людського капіталу та сприятиме підвищенню конкурентоспроможності економіки. Для цього потрібно залучати у ці галузі молодих перспективних людей.

Яка проблема перешкоджає реалізації цього завдання в Україні, як і в інших країнах экс-радянського табору?

Наведемо результати соціологічних опитувань, проведених у Росії та Україні. У 2003 р. у Росії проводилось опитування щодо престижу професій (дозволялось декілька відповідей). Найбільш популярною була професія юриста – 40% опитуваних, далі йшли: бізнесмен – 29; політик – 22; програміст – 21; кваліфікований працівник – 18; лікар – 16; викладач – 11; науковець – 9; журналіст – 9; артист – 8%. Інші категорії набрали менше відсотків. Для порівняння: у 1996 р. за результатами аналогічного опитування результати були такими: бізнесмен – 46%; політик – 24; лікар – 20; торговець – 17; журналіст – 16; фаховий працівник – 13; актор – 12; викладач – 9; науковець – 6%.

На запитання: “Чи хотіли би ви, щоб ваші діти стали дослідниками?” у 2003 р. 32% респондентів відповіли позитивно, 47% – негативно. А у Сполучених штатах 80% опитуваних відповіли на це питання позитивно і лише 2% – негативно [5].

За результатами опитувань в Україні, населення здійснює накопичення знань у віці до 35 років, а після цього віку – частка населення, що продовжує навчатись, є мізерною.

За результатами проведеного у 2005 р. моніторингу громадської думки, тільки 15% респондентів навчалось протягом останніх п’яти років. Бажаючих це здійснити знайшлося лише 6%. При цьому лише 33% респондентів вважає, що краще живуть ті, хто більше працює, а 59% не пов’язує рівень життя з рівнем кваліфікації [6].

При цьому слід зауважити, що для набуття вищого рівня спеціалізації людей, потрібно мати готову базу спеціалізованих знань у сфері

дослідження. Нові прогресивні ідеї на пустому місці не виникають.

Як висновок із наведених результатів досліджень – викладацька та наукова робота не є популярною серед населення Росії та України. Респонденти не бачать залежності між рівнем освіти та професійної кваліфікації, рівнем віддачі обраний професії та власною самореалізацією, матеріальним добробутом. Якщо розглядати цей факт із позицій набуття українською економікою конкурентних переваг – це є інституціональною проблемою, без розв'язання якої є неможливим набуття українськими виробниками конкурентоспроможності на світових ринках. Зважаючи ж на курс України на відкритість для торгівлі та руху капіталів, українські виробники ризикують втратити свої позиції на вітчизняних ринках.

Як наслідок зазначених тенденцій – 7,9% підприємств в Україні у 2007 р. упроваджувало інноваційну продукцію. За 9 місяців цього року було освоєно 1426 видів інноваційної продукції. Інноваційна продукція складала 6,1% від реалізованої [7].

Із позицій теорії економіки знань стратегічно важливими для розвитку економіки є три сфери: наука, освіта й інформаційні технології. За теорією конкурентних переваг, для їх подальшого розвитку саме туди потрібно залучати молодих перспективних спеціалістів. Яким чином це зробити, зважаючи на існуючу вище інституціональну проблему?

На думку спеціалістів із неоінституціональної теорії [8, 9], суспільні інститути змінити дуже важко. Зробити це можливо двома шляхами: трансфер зарубіжних інститутів, розробка й імплементація власних. Щодо першого напрямку світовий досвід доводить його

неефективність. Це обумовлено тим, що суспільні інститути пов'язані між собою, і заміна одного неможлива без зміни інших, які закладались роками та коригувались десятиліттями. Інший шлях – розробка й імплементація власних інститутів є більш прийнятним, бо цей процес здійснюється «своїми» людьми, які враховують специфіку місцевого менталітету. Цей другий шлях і доцільно обрати для реалізації в Україні.

На вибір майбутньої професії впливає низка таких факторів:

- сімейне виховання;
- матеріальна привабливість професії;
- зовнішнє середовище, зокрема мас-медіа.

Доцільно також виділити фактори, що негативно впливають на популярність зазначених професій:

1. Відносно низький рівень заробітної плати й іншого матеріального забезпечення.

2. Слабкий рівень взаємозв'язку між сферою науки, освіти та виробництвом і наданням послуг.

Суттєвих змін потребують підходи до розвитку системи освіти як ланки, де закладаються інституційні основи майбутньої поведінки людей.

Зокрема, на думку М. Портера, якої ми також дотримуємось, сприятлива для підвищення конкурентоспроможності система освіти має характеризуватись такими рисами [2]:

- високими якісними стандартами;
- престижем викладацької професії;
- практичним ухилом навчання;
- зв'язком із практичними установами;

залученням провідних зарубіжних спеціалістів для обміну досвідом.

Наразі ж система освіти в Україні характеризується такими тенденціями:

1. Постійним зростанням числа вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації (із 149 у 1991 р. до 351 на початок 2008 р.) на фоні зменшення чисельності навчальних закладів I-II рівнів акредитації (із 742 до 553 відповідно).

2. Збільшенням кількості студентів, що навчаються у ВНЗ III-IV рівнів акредитації (із 881,3 тис. чол. у 1991 р. до 2372,5 тис. чол. у 2007 р., тобто у 3,5 раза).

Логічно виникає запитання про дотримання високих стандартів якості освіти. Особливо важливо це зважаючи на євроінтеграційні процеси України та приєднання до Болонської конвенції.

Із позицій нашого дослідження дотримання високих стандартів якості важливе, оскільки саме під час навчання у ВНЗ майбутні молоді спеціалісти здійснюють вибір своєї професії. Відповідно імідж викладачів, активність і якість організації наукової роботи ВНЗ суттєво впливатимуть на приплив до них перспективного молодого поповнення.

За результатами статистичного дослідження, щороку із ВНЗ випускається до 400-500 тис. студентів. До аспірантури з них вступають лише 1200 чол. Це приблизно 0,25% випускників.

Сучасна ситуація в українській науці також містить низку проблем. Чисельність науковців за період із 1990 до 2006 р. скоротилась із 313079 до 100245 осіб. Питома вага обсягів науково-дослідних робіт у ВВП у 1996 р. становила 1,4%, у 2006 р. – 1,0%. При цьому має місце неадекватна сучасним світовим тенденціям динаміка підвищення питомої ваги фундаментальних досліджень порівняно із прикладними. У 1996 р. обсяги фундаментальних досліджень становили 140,6 млн. грн., тоді як прикладних – 321,6 млн грн. У 2006 р. фундаментальні

дослідження здійснювались в обсягах 1141,0 млн. грн., прикладні – 841,5 млн. грн. Можна зробити припущення, що це пов'язано з тим, що основним джерелом фінансування досліджень і розробок є кошти державного бюджету.

На фоні цього в Україні постійно зростає чисельність докторів наук – із 8133 у 1991 р. до 12845 у 2007 р. Кількість кандидатів також зростає: із 57610 у 1995 р. до майже 74 тис. осіб у 2007 р. При цьому виконавцями науково-дослідних робіт у 2007 р. були 4387 докторів (34%) та 16725 (22,6%) кандидатів наук.

Певне занепокоєння викликає вікова структура докторів наук. В Україні немає жодного доктора наук у віці до 30 років. Лише 2,2% докторів молодше 40 років. Найбільша їх чисельність відноситься до вікової групи 60-70 років – 33,4% [7]. При цьому 19,4% переступили вік 70 років. Ці люди є інтелектуальною елітою суспільства. Вони повинні розвивати економічну думку та сприяти розвитку конкурентних переваг вітчизняної економіки, що вимагає врахування найсучасніших світових тенденцій розвитку ринків.

Таким чином, для успішної реалізації запропонованих інституційних змін, а саме для підвищення рівня престижності професії викладача та науковця, доцільно розробити та запровадити відповідну державну програму. Вона має стати складовою державної Стратегії підвищення конкурентоспроможності економіки.

В її межах потрібно реалізовувати систему таких заходів:

поліпшення матеріального забезпечення сфери освіти та науки;

проведення у засобах масової інформації кампанії з підвищення престижності професій викладача та науковця;

уведення у шкільну програму початкового курсу педагогіки й основ наукової діяльності.

Важливим питанням, від вирішення якого також буде залежати успіх реалізації запропонованих змін, є джерела фінансування. Наразі в Україні можна виділити такі їх основні види:

1. Державний бюджет.
2. Підприємницькі фінанси.
3. Іноземні інвестиції.
4. Фінансово-кредитний ринок.
5. Гранти міжнародних організацій.

На нашу думку, джерела фінансування освіти і науки доцільно розділити. Із точки зору прихильників теорій конкурентних переваг і людського капіталу [10], роль держави має першочергово полягати у розвитку системи освіти. Відповідно і державний бюджет має формуватись з урахуванням цього фактору.

Розвиток сфери науки за світовою практикою переважно здійснюється за рахунок ресурсів підприємств, корпорацій.

Доцільно визнати, що фінансові ресурси іноземних інвесторів навряд будуть скеровуватись на фінансове забезпечення провідних інноваційних проектів. Наразі в Україні лише 3% технологічних інновацій фінансується за рахунок коштів іноземних інвесторів [7]. Передові розробки міжнародними корпораціями здійснюються, зазвичай, у країнах розміщення материнських компаній.

Гранти міжнародних організацій виділяються, у більшості, на фінансування проектів, пов'язаних із громадськими ініціативами, реалізацією ідей громадянського суспільства. Тому вони мають доволі опосередковане відношення до процесу підвищення конкурентоспроможності економіки.

Більшість ресурсів фінансово-кредитного ринку в Україні акумулюється у банківських установах. Кредити банків є доволі дорогими та вимагають значного забезпечення. Це

робить їх не вигідними для фінансування наукових розробок, які потребують значного часу для реалізації проектів і не є високо ризикованими з позицій ефективної реалізації. Інвестиційні фонди та компанії в Україні, у їх класичній формі, як і інші інститути венчурного фінансування, не набули значного поширення в Україні. Можливими є варіанти фінансування освіти та науки у рамках роботи фінансово-інноваційних груп [11]. Однак це потребує окремого законодавчого регулювання.

Отже, розвиток сфери освіти в Україні доцільно фінансувати, першочергово, за рахунок державного бюджету. Сучасний бюджетний ухил на фінансування бюджетних програм спричинений суттєвими соціальними проблемами у суспільстві. Однак він скерований на розв'язання проблем "сьогоднішнього дня". Це бюджет проїдання. Такий підхід провокує створення суттєвих економічних проблем у майбутньому. Доцільно здійснити бюджетний перерозподіл на користь фінансування саме сфери освіти.

Джерелом фінансування науки має стати підприємницький сектор. Лише тоді можна буде досягти ефективності наукових розробок, що проводяться у країні.

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можна зробити такі висновки:

для підвищення довгострокової конкурентоспроможності економіки України, зважаючи на сучасні світові тенденції, потрібно залучати молодих перспективних спеціалістів у галузь освіти та науки. Саме вони здатні будуть створювати нові знання, реалізовувати їх

у виробничому процесі та передавати їх новим поколінням;

викладацька та наукова робота не є популярною серед населення Росії та України. Респонденти опитувань не бачать залежності між рівнем освіти та професійної кваліфікації, рівнем віддачі обраній професії та власною самореалізацією та матеріальним добробутом;

для здійснення інституційних змін у суспільстві, метою яких є підвищення привабливості професій викладача та науковця, доцільно поліпшити їх матеріальне забезпечення, підвищити якість наукових розробок та освітньої діяльності й популяризувати ці професії через мас-медіа;

джерелами фінансового забезпечення запропонованих змін доцільно визначити для сфери освіти – ресурси держбюджету, для наукової сфери – фінанси підприємницького сектору.

Напрямами подальших розробок у сфері проведеного дослідження слід визначити вироблення механізмів реалізації запропонованих напрямів інституційних змін в українському суспільстві.

Література

1. Геец В. Социально-экономические трансформации при переходе к экономике знаний // Социально-экономические проблемы информационного общества / Под ред. проф. Л. Мельника. – Сумы: Университетская книга, 2005. – 430 с.

2. Портер М. Конкуренция: Пер. с англ. – М.: ИД “Вильямс”, 2006. – 608 с.

3. Друкер П. Энциклопедия менеджмента: Пер. с англ. – М.: ИД “Вильямс”, 2006. – 432 с.

4. Портер М. Стратегия конкуренции (методика анализа отраслей та діяльності корпорацій). – К.: Основи, 1998. – 390 с.

5. Gokhberg L., Shuvalova O. Measuring public awareness of the knowledge economy: indicators and analysis. VI Workshop on Science and Technology Indicators – Inter-American and Ibero-American – “Measuring Knowledge for Social Transformation” (Buenos-Aires, 15-17 September, 2004). – Buenos-Aires, 2004.

6. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: У 3 т. / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.С. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. – Т. 1: Економіка знань – модернізаційний проект України. – 544 с.

7. www.ukrstat.gov.ua.

8. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 416 с.

9. Сухарев О.С. Институты и экономическое развитие. – М.: Изд. компания “Дека”, 2005. – 373 с.

10. Довбенко М.В. Сучасна економічна теорія (економічна нобелелогія): Навч. посібник. – К.: Видав. центр “Академія”, 2005. – 336 с.

11. Долішній М.І., Другов О.О. Проблеми та перспективи підтримки банками розвитку економіки регіонів // Економіка України. – 2005. – № 9. – С. 4-9.

